

ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس

رهیافتهایی از رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)

اکبر صالحی*

فرامرزی محمدی پویا**

سینا ترکاشوند***

چکیده

شهروند جامعه اسلامی باید به خوبی با وظایفی که بر عهده اوست آشنا شده و با رعایت آن، در تراز جامعه اسلامی عمل نماید. هدف پژوهش حاضر، تحلیل رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) جهت ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی با استفاده از روش تحلیل مفهومی و استنتاج قیاسی است. یافته‌های حاصل از پژوهش حاکی از آن است که بر اساس رهیافتهای رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)، تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری قابل تبیین است که با کاربرست مؤلفه‌های هر یک از این سه حیطه در نظام تعلیم و تربیت، می‌توان در جهت نیل به تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی برآمد. واژگان کلیدی: رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)، تربیت شهروندی، شهروند تراز جامعه اسلامی، طراحی الگو.

* استادیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
salehihidji2@yahoo.com

** استادیار گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا همدان
muhammadipouya@basu.ac.ir

*** دانش‌آموخته دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه خوارزمی
sina.torkashvand663@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱/۱۷

مقدمه

یکی از مباحث مهم و ارزشمندی که در بین جوامع انسانی درباره شیوه زندگی و چگونگی رفع نیازها مطرح بوده، بحث حق و حقوق است که با زندگی انسان‌ها ارتباطی مستقیم داشته و از طبیعت اجتماعی انسان نشئت گرفته است. در طول تاریخ، می‌توان از مجموعه‌هایی حقوقی یاد کرد که تنظیم‌کننده روابط جوامع بشری بوده‌اند؛ از جمله قانون حمورابی، حقوق تلمود، حقوق یونان، حقوق روم، حقوق ایران باستان، حقوق مسیحیان و حقوق اسلامی. موضوع حقوق و وظایف و رعایت آن در مکتب انبیای الهی، به‌ویژه در مکتب اسلام، مورد توجه خاصی قرار گرفته است. نظام حقوقی اسلام، جامعه را بر کرامت استوار می‌سازد و بر مبنای ایدئولوژی صحیح بازسازی می‌کند و با نفی ارزش‌های کاذب نژادی و قومی، همه مؤمنان را از قبایل، طوایف و نژادهای گوناگون، از سفید و سیاه و عرب و عجم، جامعه‌ای واحد می‌شناسد (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۸۶، ص ۲۳). قوانین اسلام هماهنگ با فطرت است و به نیازها و تمایلات انسان در حد لازم، نه کم و نه زیاد، توجه می‌کند و با تأمین مصالح خود و جامعه، استقلال و آزادی، رشد و توسعه اقتصادی و فرهنگی و سیادت جامعه اسلامی در چارچوب یک‌سری قوانین ثابت و متغیر، انسان را به سوی هدف اصلی آفرینش او هدایت می‌کند (علی‌جان‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۷۱).

همان‌طور که بیان شد، از زمان‌های بسیار دور، کتاب‌های اخلاقی و حقوقی فراوانی تدوین شده است؛ ولی کمتر نگارنده و صاحب‌مکتبی را می‌شناسیم که نمونه کامل عملی و نمود عینی گفته‌ها و اندیشه‌های خود باشد (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۸۶، ص ۲۳). از این‌رو آشنایی با زندگی و سیره عملی ائمه اطهار علیهم السلام، به عنوان عامل به گفته‌ها و اندیشه‌های خود، بسیار بااهمیت است. در همین زمینه می‌توان از امام زین‌العابدین علیه السلام نام برد. نمونه‌ای از تعالیم تربیتی و اخلاقی که از امام چهارم علیه السلام به یادگار مانده، مجموعه‌ای به نام رساله‌الحقوق است که امام سجاد علیه السلام طی آن وظایف گوناگون انسان را - چه در پیشگاه خدا و چه نسبت به خویشان و دیگران - بیان کرده است. امام سجاد علیه السلام در این رساله کلیات رابطه انسان با همه هستی یعنی خداوند، خود فرد و مردم را تبیین فرموده‌اند. به عبارتی می‌توان گفت حقوقی که در رابطه انسان با خداوند (حق‌الله)، نفس خود (حق‌النفس) و دیگران (حق‌الناس) بیان شده‌اند، اصول حقوق بشر از دیدگاه امام زین‌العابدین اند (نصیرزاده، ۱۳۹۰، ص ۱۷). در واقع هر جهان‌بینی و ایدئولوژی‌ای، به‌ویژه اگر مدعی برپایی حکومت باشد، سیستم حقوقی خاص خود را دارد. این سیستم حقوقی وقتی جدی‌تر مطرح می‌شود که آن جهان‌بینی ناظر بر همه فعالیت‌های پیروان خویش از جمله نظام حکومتی باشد (پورطهماسبی و تاجور، ۱۳۹۰، ص ۴). بنابراین هر سیستم حقوقی برای هر دو عنصر از

مجموعه جامعه (افراد و گروه‌ها) حقوقی در قبال یکدیگر تعریف می‌کند که این حقوق در سیستم حقوقی مبتنی بر جهان‌بینی الهی، گذشته از جنبه ظاهری، جنبه‌ای معنوی و روحانی و عبادی نیز می‌یابد که حقوق الهی و حق انسان نسبت به نفسش را نیز در بر می‌گیرد؛ ولی در سیستم حقوقی مبتنی بر جهان‌بینی مادی، این حقوق فقط جنبه ظاهری دارد و در جهت قوانین وضع شده از جانب انسان تبیین می‌شود. آنچه در این رساله آمده، درحقیقت بیان وظایفی است که بر عهده یک شخص است. لذا ممکن است این سؤال مطرح شود که این رساله حقوق به معنای حقوق مصطلح امروزی نیست. اما می‌توان گفت با توجه به اینکه این وظایف نسبت به همه افراد جامعه مطرح شده و همه می‌توانند چنین مطالبه‌ای از همدیگر داشته باشند، معنای حقوق نیز در خود دارد و تکلیف و حقوق را با هم متبادر می‌کند. درباره حقوق و تکلیف از جنبه‌های مختلف قضایی و جزایی در مکتب‌های مختلف حقوقی بحث شده است و تعداد بسیاری از صاحب‌نظران درباره حقوق و تکلیف فردی و اجتماعی سخن گفته و کتاب نوشته‌اند؛ اما می‌توان گفت هیچ‌کدام جامعیت لازم را درباره حقوق فردی و اجتماعی و اخلاقی - آن‌گونه که در رساله امام زین‌العابدین (علیه السلام) آمده است - ندارند (علی‌جان‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۷۰).

از سوی دیگر نظام تعلیم و تربیت هر جامعه نقش مهمی در آموزش حقوق و تکالیف به اعضای جامعه خویش و نونهالان برای قبول وظایف و مسئولیت‌های خودشان دارد. بنابراین در قلمرو تعلیم و تربیت، بحث شهروند و تربیت شهروندی از مباحث مهم تلقی می‌شود که باید بدان توجه کرد. تربیت شهروندی پیوندهای فرد و جامعه را در قالب حقوق، تعهدات و مسئولیت‌ها منعکس و چارچوبی برای تعامل افراد، گروه‌ها و نهادها ارائه می‌کند. بنابراین پرورش شهروندی سازوکار خوبی برای تحقق حقوق و تکالیف است (پورطهماسبی و تاجور، ۱۳۹۰، ص ۳). در تربیت شهروندی از نگاه اسلام، ارزش‌های اسلامی به تربیت شهروندی سمت‌وسوی الهی می‌بخشند. این ارزش‌ها از قبیل ایمان، تقوا، آخرت‌گرایی، احترام به ممنوع، عدالت و توکل بر خدا در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی و سیاسی تأثیر می‌گذارند (کیشانی فراهانی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۵۳). به عبارت دیگر تربیت شهروند اسلامی تربیتی است که به منظور رسیدن به سعادت و کمال مادی و معنوی و تحقق جامعه توحیدی، به پرورش افراد جامعه می‌پردازد. نگاهی به فرهنگ غنی اسلام نشان می‌دهد جوامع اسلامی از حیث نظری و عملی، قابلیت ایجاد جامعه مدنی مبتنی بر تعالیم تربیتی اسلامی را دارند. دین اسلام به ابعاد مختلف حیات اجتماعی و روابط انسان‌ها توجه فراوان داشته است. آموزه‌های متعددی برای بهبود الگوی زندگی در جامعه اسلامی ارائه شده است؛ از جمله حذف برتری نژادی و عشیره‌ای و قبول تقوا به عنوان ملاک برتری در روابط

اجتماعی (حجرات، ۱۳)، رعایت عدالت به عنوان یکی از آرمان‌های جامعه اسلامی (حدید، ۱۳)، اصل کرامت و احترام به حقوق شهروندی (اسراء، ۷۰) و احسان به عنوان الگوی نوع‌دوستی (نحل، ۹۰). متفکران و فیلسوفان مسلمان نیز با الهام از تعالیم دینی به شرح و تفصیل شهر مطلوب و تربیت شهروند پرداخته‌اند که از آن جمله به فارابی، ابن‌سینا، خواجه نصیرالدین طوسی و ابن‌خلدون می‌توان اشاره کرد.

با نگاهی اجمالی به ساختار تعلیم و تربیت کشور می‌توان گفت در جامعه ایران به‌طور اعم و در نظام تعلیم و تربیت به‌طور اخص، آن‌طور که باید و شاید، بحث تربیت شهروندی با نظر به شهروند تراز جامعه اسلامی، مورد توجه متولیان تعلیم و تربیت قرار نگرفته است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۲۶). با این حال برخی محققان (کیشانی فراهانی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۵۷) به برخی مؤلفه‌های تربیت شهروند اسلامی - ایرانی اشاره کرده‌اند. از سوی دیگر برخی نیز همچون تورنی و همکاران (۲۰۰۳) به سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری برای تربیت شهروندی اشاره می‌کنند که در هر حیطه، تربیتی متناسب با ویژگی‌های خاص آن باید صورت گیرد. بر اساس این الگو (تورنی^۱ و همکاران، ۲۰۰۳، ص ۱۰۲)، تربیت شهروندی مفهومی متکثر و چندوجهی است که جوانب اخلاقی، زیست‌محیطی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی را در بر می‌گیرد و مباحثی چون مردم‌سالاری دینی، حقوق و تکالیف شهروندی، مسئولیت‌ها، تحمل و بردباری، مشارکت اجتماعی، تفکر انتقادی، احترام و برابری را در بر می‌گیرد. بر همین اساس پژوهش حاضر با مبنا قرار دادن پژوهش کیشانی فراهانی، به‌ویژه الگوی سه‌حیطه‌ای تورنی و همکاران، در تلاش است مبتنی بر رهیافت‌های حاصل از رساله حقوق امام سجاد (علیه‌السلام) اقدام به ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جوامع اسلامی کند و بر طبق الگوی تورنی، مؤلفه‌ها و مصادیق و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها را در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری ترسیم کند.

پیشینه پژوهش

با نگرش به رساله حقوق امام سجاد (علیه‌السلام) و ارتباطش با قلمرو تعلیم و تربیت و آموزش حقوق شهروندی و تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی پژوهشی صورت نگرفته است؛ اما پژوهش‌های چندی درباره حقوق و تربیت شهروندی انجام شده که به آنها اشاره می‌شود: پورطهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان «حقوق و تربیت شهروندی در نهج‌البلاغه» به بررسی حقوق شهروندی در نهج‌البلاغه پرداخته‌اند و آن را در سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری بررسی کرده‌اند:

1. Torney

الف) حوزه شناختی، چارچوب قانون اساسی و مفاهیم مربوط به شهروندی و معانی آنها نظیر میهن پرستی، توسعه تاریخی کشور و ساختار حکومتی؛

ب) حوزه عاطفی شامل احترام به دیگران، تساهل و تسامح، اعتقاد به برابری و مانند اینها؛

ج) حوزه رفتاری شامل اطاعت از قانون، پرداخت مالیات، مشارکت و مانند آن.

محسنی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی: راهکارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی» به تبیین ابعاد و مؤلفه‌های حقوق شهروندی پرداخته است. یافته‌ها بیانگر آن است که شهروندی مستلزم بر عهده گرفتن مسئولیت‌ها و وظایف بسیار مهمی است. شهروندی را نباید صرفاً عاملی رفتاری قلمداد کرد، بلکه باید آن را ایجاد و نشر یک خلق و خوی شهروندی، تمایل به عمل کردن در جهت نفع عموم و همچنین دقیق و حساس بودن نسبت به احساسات، نیازها و نگرش‌های دیگران شمرد. باقری (۱۳۷۹) نیز در پژوهشی با عنوان «امکان و فرایند تربیت مدنی در ایران»، طی بحثی درباره تربیت مدنی به عنوان یکی از فروع بحث جامعه مدنی، معتقد است جوهره مفهوم جامعه مدنی را باید در برقراری توازن میان اقتدار و مسئولیت دولت جستجو کرد؛ چنان‌که جوهره مفهوم تربیت مدنی نیز در فراهم آوردن قابلیت‌هایی در افراد برای ایفای نقش در برقراری این توازن جلوه‌گر می‌شود. وی نتیجه می‌گیرد با توجه به توازن میان اقتدار و مسئولیت دولت از جهت فرهنگ دینی ما، تربیت مدنی در جامعه دینی مان ممکن محسوب می‌شود.

علم‌الهدی (۱۳۷۹) در اثری با عنوان «چشم‌اندازی به تربیت مدنی از دیدگاه اسلام» نتیجه می‌گیرد اولاً تربیت مدنی در حیطه و مجموعه تربیت دینی قرار می‌گیرد؛ ثانیاً دین نه عنصر حاشیه‌ای، بلکه متن و اساس همه مؤلفه‌های مدنیت را پوشش می‌دهد. حیدری و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام» به بررسی تربیت شهروندی بر اساس مبانی ارزشی از منظر اسلام پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش بیانگر احترام به کرامت انسان، تعاون و برادری و شور و مشورت است. با در نظر داشتن مبانی ذکر شده، می‌توان اصل خدامحوری، اصل توجه به حاکمیت قانون و قانون‌مداری، اصل رعایت حقوق شهروندی، اصل حقوق و آزادی‌های فردی و اجتماعی، اصل لزوم کمک به فراگیران برای رسیدن به استقلال شخصیت، اصل ضرورت احترام به اختیار و آزادی دانش‌آموزان و غیره را در جریان تربیت مورد توجه قرار داد.

تهرانی‌دوست (۱۳۸۳) در مجموعه پژوهش‌های خود به مفاهیم تعدادی از مؤلفه‌های تربیت شهروند اسلامی اشاره و رعایت حقوق بشر را به عنوان مؤلفه‌های کرامت و عدالت، از آیات قرآن و

دستورهای نهج البلاغه استخراج کرده، نتیجه می‌گیرد فرامین مندرج در نهج البلاغه، به عنوان بهترین اعلامیه حقوق بشر، نه تنها برای مسلمانان، بلکه برای همه مردم جهان می‌تواند راهگشا باشد. همچنین کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲) در پژوهش خود به برخی مؤلفه‌هایی برای تربیت شهروند اسلامی اشاره کرده‌اند.

تان^۱ (۲۰۰۷) در پژوهشی تحت عنوان «اسلام و آموزش شهروندی در سنگاپور: چالش‌ها و کاربردها» به بررسی و تحلیل مفهوم آموزش شهروندی در سنگاپور پرداخته است. نتایج پژوهش وی نشان داد تربیت شهروندی در سنگاپور باید مفهومی چندبعدی، پیچیده و میان‌رشته‌ای در نظر گرفته شود. همچنین (تورنی و همکاران ۲۰۰۳) تربیت شهروندی را متکثر و چندوجهی دانستند و ابعادی برای الگوی خود در نظر گرفتند. پژوهش حاضر با مبنا قرار دادن ابعاد سه‌گانه الگوی تورنی و همکاران و مؤلفه‌های پژوهش کیشانی فراهانی درصدد ارائه الگویی مبتنی بر رهیافت‌هایی از متن رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) است که تا کنون چنین پژوهشی انجام نشده و خود پژوهشی نوآورانه محسوب می‌شود.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر تحلیل مفهومی و قیاس نظری است؛ بدین صورت که ابتدا رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) مورد تحلیل مفهومی قرار می‌گیرد و موارد گوناگون حقوقی‌ای که آن حضرت بدان اشاره کرده‌اند، تحلیل می‌شود. تحلیل مفهومی تحلیلی است که ما به واسطه آن به فهم معتبری از معنای عادی یک مفهوم یا مجموعه‌ای از مفاهیم مرتبط دست می‌یابیم. این نوع تحلیل به فراهم آوردن تبیینی روشن از معنای یک مفهوم ناظر است که به واسطه توضیح دقیق ارتباط‌های آن مفهوم با سایر مفاهیم مشخص می‌شود (کومبز^۲ و دنیلز^۳، ۱۳۸۷، ص ۴۷). در روش تحلیل مفهومی، تحلیل یک مفهوم از طریق تحدید کردن و در چارچوبی معین صورت می‌گیرد. در تحلیل مفهومی موضوعی نیز تمرکز بر گستره مفهومی است که در داخل متن یا متونی به‌صراحت یا ضمنی به آن اشاره شده باشد. این امر از طریق تبیین صریح و روشن از معنای مفهوم و توضیح دقیق ارتباط آن با سایر مفاهیم صورت می‌گیرد (همان، ص ۴۳). مراحل تحلیل مفهومی ناظر بر تصمیم‌گیری درباره سطح تحلیل، بررسی حدود معنایی مفهوم و تحلیل نتایج به‌دست‌آمده است (همان). در مرحله بعدی، نتایج تحلیل با رویکرد استنتاج قیاسی به توسعه و طراحی الگوی تربیت شهروند تراز

1. Tan

2. Coombs

3. Daniels

جامعه اسلامی منبعث از رساله حقوق خواهد انجامید. لذا الگو در قالب سه حیطه طبقه‌بندی می‌شود و در نهایت با توجه به ابعاد سه‌گانه الگوی نظری تربیت شهروندی تورنی (۲۰۰۳)، موارد حقوقی تحلیل شده، با رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری دسته‌بندی و برای هر یک مؤلفه‌هایی تبیین خواهد شد.

یافته‌ها

در تربیت شهروندی از نگاه اسلام، ارزش‌های اسلامی به تربیت شهروندی سمت‌وسوی الهی می‌بخشد. این ارزش‌ها از قبیل ایمان، تقوا، آخرت‌گرایی، احترام به هم‌نوع، عدالت و توکل بر خدا در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی تأثیرگذارند (کیشانی فراهانی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۵۳). آموزش حقوق شهروندی به افراد کمک می‌کند شناخت شفاف و درستی از نقش خود در جامعه جهانی کسب کنند. تربیت شهروند اسلامی تربیتی است که به منظور رسیدن به سعادت، کمال مادی و معنوی و تحقق جامعه توحیدی، به پرورش افراد جامعه می‌پردازد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۲). با این حال در منظر برخی صاحب‌نظران غربی (تورنر،^۱ ۲۰۰۶، ص ۱)، شهروندی اساساً یک مفهوم سیاسی و حقوقی غربی است؛ ولی در اندیشه اسلامی، انسان موجودی صاحب کرامت از جانب خداوند است: «لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ: همانا فرزندان آدم را کرامت بخشیدم» (اسراء، ۷۰). این کرامت نظری می‌تواند بزرگواری‌های ارزشی و عملی فراوانی به همراه داشته باشد. به سبب همین کرامت، باید همه تعالیم اخلاقی و حقوقی با عنایت به این اصل نظری و در سازگاری کامل با آن تنظیم شوند. هنگامی که بپذیریم انسان گوهری کریم و ارزشمند است، خواه‌ناخواه بر این باور خواهیم بود که نه تنها آزادی، امنیت و غیره حق اویند، بلکه باید به‌گونه‌ای تفسیر و تنظیم شوند که با کرامت وی سازگار باشند (پورطهماسبی و تاجور، ۱۳۹۰، ص ۷). لذا در این پژوهش برای طراحی الگوی تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی، از ابعاد سه‌گانه الگوی تورنی (۲۰۰۳) در سه حیطه شناختی، عاطفی و رفتاری استفاده خواهیم کرد و با در نظر داشتن مؤلفه‌های تربیت شهروندی ایرانی - اسلامی کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)، به پی‌جویی این رهیافت در این سه بعد و مؤلفه‌های مربوط از رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) بر خواهیم آمد.

امام سجاد (علیه السلام) در رساله حقوق به بیان مصادیق حقوق در ابعاد مختلف زندگی انسان پرداخته‌اند. وقتی سخن از حقوق به میان می‌آید، مسلماً مفهوم تکلیف را نیز در بطن خود جای داده است. معنای حقوق یک شخص در حقیقت بیان وظایف و تکالیفی است که بر عهده دیگر

اشخاص است که با ایفای آن، حقوق شخص مورد نظر را رعایت کرده‌اند. این معادله همچنین برای خود شخص نیز برقرار است؛ چراکه جهت رعایت حقوق دیگران، باید تکالیف مورد نظر را انجام دهد. از این رو می‌توان گفت با توجه به اینکه حقوق نسبت به همه افراد جامعه مطرح شده و همه می‌توانند چنین مطالبه‌ای از یکدیگر داشته باشند، معنای تکلیف را هم در بطن خود جای داده و تکلیف و حقوق را با هم به ذهن متبادر می‌کند. در این بخش، به تحلیل محتوای رساله حقوقی امام سجاد (علیه السلام) در قالب سه مقوله «حق الله»، «حق النفس» و «حق الناس» پرداخته شده است. سپس با توجه به حقوق (حقوق و تکالیف) استخراج شده ذیل هر کدام از سه مقوله مطرح، به طراحی و تکمیل الگوی تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی در سه حیطة شناختی، عاطفی و رفتاری پرداخته می‌شود.

۱. حق خداوند بر انسان (حق الله)

امام سجاد (علیه السلام) می‌فرماید: «و اما حق بزرگ‌تر خداوند آن است که او را بپرستی و چیزی را شریک او قرار ندهی و اگر از روی اخلاص چنین کنی، خدا بر خود مقرر کرده است که کار دنیا و آخرت تو را به عهده گیرد و آنچه از آن بخواهی، برایت نگه دارد» (امام سجاد (علیه السلام)، ۱۳۸۶، ص ۲۵). امام سجاد (علیه السلام) همچنین می‌فرماید: «حق خداوند اصل است و حقوق دیگران از آن سرچشمه می‌گیرد» (علی‌جان‌زاده، ۱۳۹۱؛ نصیرزاده، ۱۳۹۰). بنابراین بزرگ‌ترین حق خداوند بر ما عبادت و اطاعت است. از این رو انسان باید به حقوقش در رابطه با خداوند شناخت پیدا کند و موارد لازم را در خصوص شکرگزاری، دوری از شرک، اخلاص و توکل به دست آورد و تلاش کند حق خدا را به جا آورد. طبق فرموده امام سجاد (علیه السلام)، «خداوند متعال از برای افعال و کردار انسان نیز به عهده او حقوقی قرار داده است». بنابراین در ادای حق افعال نسبت به خداوند باید مهارت‌های لازم را کسب کرد:

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق نماز: حضور متواضعانه در محضر خدا؛ شوق و رغبت به تقرب و نزدیکی به خدا؛ امید به کرم و لطف او؛ بزرگ شمردن حضور خود در محضر خدا؛ آرامش داشتن و توجه کامل به معبود؛ تواضع و اظهار بیچارگی کردن و تمنا برای آزادی از گناه و عذاب و آتش؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق روزه: تجاوز نکردن از حدی که خدا برای اعضا و جوارح تعیین کرده است؛ آزاد نگذاشتن اعضا و جوارح؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق صدقه: اطمینان به آنچه مخفیانه و بدون اطلاع

دیگران نزد خداوند به امانت گذاشته شده؛ با دادن صدقه بر کسی منت نگذاشتن. آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق قربانی: با خلوص نیت قربانی کردن؛ اظهار تذلل و بیچارگی در پیشگاه خداوند.

۲. حق نفس بر انسان (حق النفس)

«اما حق نفس بر تو آن است که به تمام و کمال آن را در راه اطاعت خدا قرار دهی. پس ادا نمایی به زبان و گوش و چشم و دست و پا و شکم و دامن و حقوقشان را. در ادای حق آنها از خداوند کمک بجویی» (امام سجاده علیه السلام، ۱۳۸۶، ص ۳۳). بر همین اساس طبق فرموده امام سجاده علیه السلام، حق انسان بر خودش آن است که از تمام قوه و نیروی خدادادی اش استفاده کند و آن را در مسیر طاعت خداوند قرار دهد. این حقوق از فرق سر تا کف پای انسان را شامل می‌شود (نصیرزاده، ۱۳۹۰، ص ۵۲). پس در ادای حق اندام‌ها باید حقوق انسان بر خود را یاد گرفت که عبارت‌اند از: آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق زبان: دور نگاه داشتن زبان از فحشا و منکرات و عادت دادن زبان به گفتن کلمات نیک و رعایت ادب و خوب سخن گفتن و مانند اینها که داشتن مهارت لازم در چنین موردی تناسب برانزده با شهروندان را میسر خواهد کرد؛ آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق گوش: شنیدن مطالب خوب و مفیدی که در قلب فرد خیری ایجاد کند یا سبب کسب خلق نیکی شود؛ زیرا گوش دروازه سخن به سوی قلب است و موجب انتقال انواع و اقسام معانی به قلب می‌شود؛ آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق چشم: منع چشم از دیدن چیزی که خداوند دیدن آن را منع کرده است؛ مانند نگاه به نامحرم. نیز بی‌جهت به هر طرف و هر چیز نظر نکردن و استفاده از چشم در جایی که موجب پند و عبرتی باشد یا سبب بصیرت و بیداری شود یا علمی از آن استفاده شود؛ زیرا چشم دروازه پند و عبرت گرفتن است؛ آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق پا: از پا برای رفتن به طرف حرام استفاده نکرد؛ مرکب قرار دادن پا در مسیر دین؛ سبقت گرفتن در کارهای خوب؛ در صراط مستقیم پا گذاشتن؛ آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق دست: بازداشتن دست از چیزهایی که خداوند حرام کرده است و باز و آزاد گذاشتن آن برای به دست آوردن آنچه مفید است؛ آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق شکم: رعایت حد اعتدال در خوردن خوراکی‌های حلال؛ دوری کردن از خوردن چیزهای حرام؛ فراموش نکردن مروت و انصاف در خوردن غذا با دیگران؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق عورت (گریزه جنسی): حفظ آن از حرام و برای آنکه بتوان از حرام حفظش کرد، چشم را از حرام برگرداندن (زیرا که چشم بسیار کمک‌کننده است)؛ زیاد به یاد مرگ بودن؛ ترساندن خود از عذاب خداوند؛ طلب کمک از خالق بی‌نیاز.

۳. حق دیگران بر انسان (حق الناس)

امام سجاد (علیه السلام) در همین زمینه می‌فرماید: «آن‌گاه حقوقی را که غیر تو بر تو دارد و خداوند آن حقوق و رعایت آن را بر تو واجب نموده است. پس واجب‌ترین آن حق پیشوایان، بعد حقوق زیردستان و بعد حقوق نزدیکان می‌باشد» (نصیرزاده، ۱۳۹۰، ص ۳۲). از این‌رو در ادای حق دیگران باید مهارت‌های ذیل را کسب کرد:

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق هر کسی که شخص را از جهتی اداره کند و پیشوای او به حساب آید:

الف) حق رهبر سیاسی: مخلصانه نصیحت کردن او؛ پرهیز از معارضه و معانده با او؛ قبول بذل و بخشش او، اگر قبول آن ضرری به دین شخص وارد نمی‌کند، بلکه برای امور دینی آن شخص مورد استفاده قرار گیرد؛ پذیرفتن بخشش او بدون تکبر و با جبین گشاده و تواضع؛

ب) حق استاد علمی (معلم): تعظیم و تکریم و احترام او؛ بزرگ شمردن محضر و مجلس او؛ گوش فرادادن به گفتار او در حال درس به نحو احسن؛ استقبال کردن از گفتار و درسش با پیشانی باز؛ آماده کردن ذهن در حال درس و شنیدن سخنان استاد و دقت داشتن؛

ج) حق رئیس: اطاعت از او تا زمانی که با اطاعت و فرمان‌برداری خدای متعال منافات نداشته باشد و حق او بین شخص و حق خدا و حقوق دیگر بندگان خدا حائل نباشد (امام سجاد (علیه السلام)، ۱۳۸۶، ص ۲۰۷، ۲۲۱).

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق زیردستان

الف) حق رعیت بر حاکم: با رعیت رحیم و مهربان بودن و برای محافظت از جان و مال و ناموس رعیت و حمایت از آنان لحظه‌ای غافل نبودن؛ برای آسایش و آرامش آنها تلاش کردن و با حلم و بردباری با ایشان برخورد کردن؛

ب) حق متعلم بر استاد: حق جاهل بر عالم یا متعلم بر معلم آن است که بداند خداوند متعال او را امام و راهنما قرار داده است، به جهت علمی که به او عطا کرده و کلید خزانه حکمت را به دست او داده است. پس اگر با آنها که نمی‌دانند احسان و نیکی کرد و از علمی که خداوند به او

عطا کرده، با مهربانی به آنها آموخت و در نصیحت و راهنمایی آنان با صبر و حوصله قدم برداشت و برای نجات جامعه از جهل و نادانی، از خزانه علمی که خدا در اختیار او گذاشته است، انفاق کرد، این عالم و معلم هدایت شده و هدایتگر است و از روی اعتقاد و ایمان خدمتکار جامعه انسانی است (اما اگر از آنچه می داند، انفاق نکند و علم خود را از دیگران دریغ بدارد، خیانتکار است و نسبت به خلق خداوند ظالم محسوب می شود)؛

ج) حق زن بر شوهر: بر هر دو نفر (زن و مرد) واجب است قدر این مصاحبت را بدانند و از خداوند متعال به خاطر این نعمت تشکر کنند و به نعمت خداوند با دیده تکریم و احترام بنگرند و با مهربانی و لطف و خوش رویی با آن برخورد کنند. شوهر را بر زن حق بزرگی است و اطاعت زن از شوهرش واجب است، تا وقتی در آن معصیت خداوند نباشد؛ اما زن نیز بر شوهر حقوقی دارد که باید رعایت کند. پس بر شوهر است که با همسر خویش مهربان و با او انیس و همدم باشد؛

د) حق مملوک (خدمتکار): او را حفظ و از او صیانت کن. از آنچه خودت می خوری، به او بخوران و آنچه خودت می پوشی، به او بپوشان و او را به آنچه بالاتر از توان و قدرتش است، تکلیف نکن. اگر از او خوشت نمی آید، آزادش کن یا با استبدال خود، او را آزار و اذیت نکن.

آموزش مهارت های لازم در خصوص حق ارحام و ارقاب (نزدیکان)

الف) حق مادر: قدرشناسی از شوق و عشق او به تو و حمایت و مواظبت های او؛ قدرشناسی از او به خاطر تحمل رنج و درد و غم و گرفتاری دوران بارداری؛ شکرگزاری از او به اندازه ای که برای تو زحمت کشیده است (نمی توانی از او قدردانی کنی، مگر به عنایت و توفیق خداوند متعال)؛

ب) حق پدر: قدرشناسی از او به خاطر اینکه او اصل و ریشه توست و توفرع و شاخه اویی؛ ستایش خداوند و تشکر از او به خاطر این نعمت بزرگ؛

ج) حق فرزند بر پدر و مادر: خوب پرورش دادن او و راهنمایی کردن وی به راه پروردگارش؛ یاری رساندن به او در اطاعت از خداوند؛ مسئول بودن درباره حق فرزند؛ حُسن رابطه میان خود و او؛ سرپرستی خوب از او؛ تکریم و احترام فرزند؛ مساوات؛

د) حق برادر: استفاده از او در راه حق خدا؛ کمک و یاری او در مقابل هوای نفس؛ پشتیبانی از وی در مقابل دشمن؛

ه) حق همسر: وسیله آرامش و رفاه یکدیگر بودن؛ خوش رفتاری و رفق پیشه کردن با وی؛ مهربانی و انس با یکدیگر؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق نیکوکار

الف) حق مولا بر بنده آزاد شده: سزاوارتر از دیگران است که در مواقع لزوم به کمکش بشتابی و به خاطر خدا و احسانی که برای تو کرده است، یاری‌اش کنی و خودت را هیچ‌وقت در اموری که مورد نیاز اوست، مقدم نکنی؛

ب) حق بنده آزاد شده بر مولا: یاری‌کننده و حامی و آزادکننده او؛

ج) حق احسان‌کننده: تشکر و سپاسگزاری از او؛ فراموش نکردن و منتشر کردن خوبی‌اش و در حق او مخلصانه دعا کردن؛ سعی در جبران کردن خوبی او؛ متوجه و مراقب بودن و به رفع مشکلش اقدام کردن؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق نماز جماعت

الف) حق مؤذن: تشکر از او به خاطر کار نیکش؛ برخورد کردن نیکو و شایسته با او؛

ب) حق امام جماعت (پیش‌نماز): سپاسگزاری از او به خاطر خدمتی که به تو می‌کند؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حقوق ارتباط

الف) حق هم‌نشین: با کمال خوش‌رویی پذیرای او شدن و با تواضع و طیب خاطر از او استقبال کردن و اجازه سخن گفتن به او دادن؛ از نگاه‌های متکبرانه و تحقیرآمیز که با گوشه چشم است، پرهیز کردن و همچنین بدون اجازه او (در صورتی که او بر تو وارد شده است)؛ حق ترک مجالست او را نداشتن؛

ب) حق همسایه: حافظ منافع او در غیابش و حافظ کرامت او در حضورش و در هر دو حال (حضور و غیاب) یار و مددکار او بودن؛ برای یافتن عیب‌های او تجسس نکردن و پوشاندن عیب او؛ در گرفتاری تنه‌ایش نگذاشتن و اگر خداوند به او نعمتی عطا کرد، حسد نورزیدن؛ بخشیدن لغزش‌ها و گذاشتن از خطاهایش؛ اگر گاهی از روی نادانی حرکت نادرستی در مورد تو انجام داد، با حلم و بردباری برخورد کردن و با او در صلح و صفا بودن؛ از خیانت به او ممانعت کردن و اگر کسی حرف بدی یا سخن زشتی به او نسبت داد، باور نکردن؛ معاشرت نیکو و انسانی با او؛

ج) حق دوست و هم‌صحبت: استفاده از علم یکدیگر؛ حفظ احترام یکدیگر؛ پیش‌قدم شدن در کار نیک و نفع رساندن به او؛ تلافی کار نیک او؛ نصیحت کردن و محافظت از او در گرفتاری‌ها و بلاها و یار و یاور او بودن؛ او را از میل به معصیت و گناه بازداشتن؛ برای او رحمت بودن، نه عذاب و نقیمت؛

د) حق شریک: در غیابش کفایتش کردن و در حضورش خود را با او مساوی حساب کردن، هیچ وقت بدون تصمیم او تصمیم نگرفتن و به نظر خود بدون مشورت با او عمل نکردن؛ حافظ مالش بودن و از خیانت به او در امور بزرگ و کوچک پرهیز کردن؛

ه) حق طلبکار: در ادای قرض تعلل نکردن؛ در صورت نداشتن توان پرداخت آن، با عذرخواهی طلب تمديد وقت قرض کردن و رضایت او را به دست آوردن؛ از او تشکر و قدردانی کردن؛

و) حق معاشر: ضرری به او وارد نکردن و از خیانت به وی اجتناب کردن؛ سخنش را تکذیب نکردن و اغفال نکردن او و از خدعه و نیرنگ به او پرهیز کردن؛ چون دشمنان با او برخورد نکردن و در صورت اعتماد کردن به تو، او را بر خودت مقدم داشتن؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق مال و دارایی

کسب آن از راه حلال و به حلال مصرف کردن و استفاده صحیح کردن از آن؛ آن را وسیله و سبب تقرب به خداوند قرار دادن و آن را عزیزتر از جان حساب نکردن؛ استفاده از آن برای ترقیات مادی و معنوی؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حق خصومت

الف) حق مدعی: اگر در دعوایش علیه تو صادق است و حق به طرف اوست، در پی بی اعتبار کردن حجت و دلیلش برنیامدن و برای باطل کردن دعوایش تلاش نکردن؛ حق را بدون چون و چرا پذیرفتن؛ اما اگر در دعوایش کاذب است، با او مدارا کردن؛ او را از خدا ترساندن؛ با دلیل او را به زشتی کارش متوجه کردن و با یادآوری عذاب قیامت و مرگ او را از راه باطل برحذر داشتن؛ از سخنان منافی ادب و اخلاق پرهیز کردن (زیرا موجب برانگیخته شدن شر می شود و اما سخن خوب شر را نابود می کند)؛

ب) حق مدعی علیه: اگر در دعوایت برحق و صادقی، با او به خوبی و مهربانی سخن گفتن (تا راهی برای حل و فصل دعوی و خصومت پیدا شود؛ زیرا کلمه دعوی و شکایت کلمه خوبی نیست و خصم از شنیدن این کلمه ناراحت می شود)؛ حجت و برهان را با رفق و مدارا برای او بازگو کردن و در صورت نیاز برای فکر کردن به او مهلت دادن؛ با بیانی واضح او را متوجه حق خودت کردن؛ از قیل و قال و جارو جنجال پرهیز کردن (برای آنکه سبب بی ارزش شدن حجت و برهانت شده، اجر و پاداش تو را ضایع می کند).

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حقوق مشاوره

الف) حق کسی که از تو مشورت می‌خواهد: در صورت مفید بودن نظر تو برای او در نصیحت و راهنمایی او کوتاهی نکردن؛ با نرمی و خوش‌زبانی با او سخن گفتن (زیرا نرم سخن گفتن و مهربانی وحشت و ترس را تبدیل به انس و الفت می‌کند)؛ اگر چیزی به ذهنت نرسید، او را به شخص مورد اعتماد ارجاع دادن؛ در مشورت دادن کوتاهی نکردن و راه صحیح و درست را از او پنهان نداشتن؛

ب) حق کسی که از او مشورت می‌خواهی: او را به خیانت متهم نکردن (زیرا که آرا و انظار بین مردم مختلف است و اختلاف آنان در آرا و نظریات امری است متداول و معمول)؛ چنانچه نظر او را مطابق صواب ندیدی، اصل نظر را ناصواب خواندن و خود او را هرگز (چون تو او را اهل مشورت می‌دانستی و به همین جهت به او مراجعه کردی)؛ در صورت صواب بودن نظرش از او تشکر کردن؛ در موقعیت مناسبی در صورت نیاز او به مشورت، حق احسان او را به‌جا آوردن و صحیح و به دور از خیانت به راهنمایی او اقدام کردن.

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حقوق نصیحت

الف) حق نصیحت‌شونده: او را صحیح و به‌حق نصیحت کردن (چیزی بگویی که او بتواند به آن عمل کند و از حد توان و قدرتش بیرون نباشد)؛ درخور فهم و درک او سخن گفتن (زیرا که همه از نظر تعقل و فکر در یک حد نیستند، بلکه هر انسانی دارای مرتبه‌ای از عقل است)؛ با روش نرم و دوستانه نصیحت کردن؛

ب) حق نصیحت‌کننده: در برابر او متواضع بودن و به او گوش سپردن؛ پذیرش نصایح درست او؛ در صورت ناصواب بودن نصیحت او، ضمن تشکر با مهربانی از کنارش گذاشتن؛ او را متهم نکردن (با علم به اینکه او قصد نصیحت داشت، نه چیز دیگر؛ اما اشتباه کرده بود)؛ اگر آدم خیرخواهی نیست، به نصیحت او اعتنا و اعتماد نکردن؛

آموزش مهارت‌های لازم در خصوص حقوق اخلاقی و اجتماعی

الف) حق بزرگ‌ترها: او را به خاطر سنش احترام کردن و چنانچه فضل و سابقه در اسلام دارد، مورد تکریم و تجلیل قرار دادن و بر خود مقدم داشتن؛ اگر با تو به منازعه پرداخت، با او مقابله نکردن؛ اگر در راهی همراه بودید، از او سبقت نگرفتن؛ پیش روی او حرکت نکردن؛ چنانچه به مطلبی جاهل بود، جهلش را به رخش نکشیدن؛ اگر او تو را جاهل خواند، تحمل کردن و به خاطر

اسلام و سنس گذشت کردن؛

ب) حق کوچک‌ترها: با او مهربان بودن؛ در تربیت و تعلیم او کوشیدن؛ خطاهایش را نادیده گرفتن؛ عییش را بر او پوشاندن؛ با او به‌مدارا رفتار کردن و در مشکلات کمکش کردن؛ اعمال و حرکات نابخردانه (به خاطر کمی سن و جوانی) او را مستور نگه داشتن (زیرا که سبب توبه او می‌شود) و با او نزاع و مخاصمه نکردن که مانع رشد او می‌شود؛

ج) حق کسی که از تو کمک می‌خواهد: به قدر توان برای رفع نیازش اقدام کردن و حاجتش را برآوردن؛ برای رفع گرفتاری‌اش در حقش دعا کردن؛ چنانچه در صدق گفتارش شک و تردید در دلت پیدا شود و گمان بردی که دروغ می‌گوید، به این شک و گمان اعتنا نکردن (خود را از این ثواب محروم نکردن)؛ اگر چیزی به او ندادی، با سخنان زیبا و نرم که او را آزرده‌خاطر نسازد، محترمانه و بدون آنکه خوارش کنی، جوابش کردن؛

د) حق کسی که تو از او کمک می‌خواهی: اگر چیزی به تو عطا کرد، با سپاس و قدردانی آن را پذیرفتن و اگر نخواست کمکت کند، به او گمان بد پیدا نکردن، بلکه برایش عذری در ذهن جستجو کردن و حسن ظن داشتن؛ او را به خاطر اینکه مالش را به دیگری نمی‌دهد، ملامت و سرزنش نکردن (اگر با این کارش ظلم کرده است، انسان بسیار ظالم و کفران‌کننده نعمت‌های خداوند متعال است)؛

ه) حق کسی که سبب خوشحالی تو شده است: اگر با آگاهی و خواسته خودش تو را مسرور کرده است، بعد از حمد و ثنای الهی، از آن شخص به اندازه ارزش کارش قدردانی کردن؛ سبب سرور و خوشحالی او شدن؛ اگر ناخودآگاه و بدون قصد سبب خوشحالی تو شده است، خدای را سپاسگزار بودن (چون این نعمت از ناحیه اوست که تو را به آن اختصاص داده است) و برای آن شخص طلب خیر کردن (زیرا که اسباب نعمت هر جا باشد، مایه برکت است، اگرچه بدون قصد باشد)؛

و) حق کسی که به سبب او نکبتی به تو رسیده است: اگر از روی عمد و آگاهی به تو ضرر رسانیده، بهتر آن است که او را ببخشی (زیرا عفو موجب می‌شود که از این کار در آینده دست بردارد و با خلق خدا مؤدبانه و بدون آزار برخورد کند؛ چراکه خداوند متعال می‌فرماید: و هر کس بعد از ستمی که دیده است، انتقام گیرد، ایرادی بر او نیست. ایراد و مجازات بر کسانی است که بر مردم ستم می‌کنند و در زمین به‌ناحق ظلم روا می‌دارند. برای آنان عذاب دردناکی است؛ اما کسانی که شکیبایی و گذشت پیشه کنند، بی‌گمان این از کارهای سترگ است) (شوری، ۴۱-۴۲)؛ اگر خواستی مجازات شود، به مقداری که تعدی کرده است، او را کیفر کردن (زیرا خداوند می‌فرماید:

و هر گاه خواستید کسی را مکافات کنید؛ نظیر آنچه مکافات دیده‌اید، مکافات دهید و اگر شکیبایی کنید، این کار برای شکیبایان بهتر است) (نحل، ۱۲۶)؛ اما اگر به غیر عمد به تو ضرر رسانید، به نیت انتقام از ستم بر او پرهیز کردن؛ به کسی ضرر عمدی نرساندن؛ با او به رفق و مدارا رفتار کردن، خطایش را با مهربانی و لطفی که در توان داری، پاسخ دادن؛

ز) حق همه مسلمانان به طور عموم: در دل به آنان کدورتی نداشته‌اند؛ برای اصلاح و ایجاد الفت بین خطاکارانشان و خود با مهربانی و لطف کوشیدن؛ از نیکوکاران آنها شکر و سپاس خود را دریغ نوزیدن؛ برای همه مسلمانان دعا کردن و به یاری آنها شتافتن و همه را در مراتبی که دارند، مورد عنایت و تکریم قرار دادن؛

ح) حق غیرمسلمانانی که در حال جنگ با مسلمانان نباشند: پذیرش آنچه خدا از آنان پذیرفته است؛ وفا کردن به عهد و پیمانی که بین آنها و دولت اسلامی منعقد شده است؛ مزاحم آنان نشدن (در آنچه از خود خواهند و آنچه بدان مجبورند)؛ در رفتاری که میان خود و ایشان می‌گذرد، به حکم خدا عمل کردن؛ پیمان خداوند و وفا به عهد خدا و رسول خدا را بین خود و ستم به آنها حائل و پرده قرار دادن.

با توجه به نتایج تحلیل رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام)، ابعاد حقوق و تکالیف شهروندی از منظر ایشان را می‌توان در قالب شکل زیر خلاصه کرد:

مختلف، فرایندهای سیاسی مانند انتخابات، تقسیم‌بندی قوای سه‌گانه، دولت و اقتصاد، دولت و خدمات اجتماعی (نظیر تأمین اجتماعی) و انسان در مقام موجودی اجتماعی و وابسته به دیگران است (شارع‌پور، ۱۳۸۴، ص ۱۸۳). برای تربیت یک شهروند مسلمان، افزایش دانش و آگاهی فرد از مؤلفه‌های شهروندی - به گونه‌ای که در جامعه مفید و فعال باشد و مهارت‌هایی را کسب کند که برای تحلیل و ارزیابی هر چه بهتر حقوق شهروندی به کار آید - ضروری است. با این اوصاف، در جدول ۱ مؤلفه‌های تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در حیطة شناختی - نگرشی ارائه شده است:

جدول ۱: مؤلفه‌ها و مصادیق تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در حیطة شناختی - نگرشی

مؤلفه‌ها	مصادیق تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی
شناخت قانون اساسی	الزام درونی به رعایت قوانین الهی و اجتماعی و فردی در شهروندان.
خدمات‌محوری	حضور متواضعانه در محضر خدا؛ شوق و رغبت به تقرب و نزدیکی به خدا؛ امید به کرم و لطف خداوند؛ بزرگ شمردن حضور خود در محضر خدا؛ آرامش داشتن و توجه کامل به معبود؛ تواضع و اظهار بیچارگی کردن و تمنا برای آزادی از گناه و عذاب و آتش. نظام تعلیم و تربیت باید با پرورش حس خدایرستی و تکلیف نسبت حقوق خداوند شهروندانی خداجو و متعهد تربیت کند.
رعایت حقوق بشر	تأکید بر احترام به حقوق همه انسان‌ها و برداشتن تبعیض‌های نژادی و قبیله‌ای و مانند آن. نظام تعلیم و تربیت با تأکید بر حقوق متقابل همه انسان‌ها و احترام به آنها، تربیت شهروندان را به سمت شهروند جهانی سوق دهد.
امنیت اجتماعی	در مورد امنیت حقوقی غیرمسلمانان در حکومت اسلامی، پذیرش آنچه خدا از آنان پذیرفته است؛ وفا کردن به عهد و پیمانی که بین آنها و دولت اسلامی منعقد شده است؛ مزاحم آنان نشدن (در آنچه از خود خواهند و آنچه بدان مجبورند)؛ در رفتاری که میان خود و ایشان می‌گذرد، به حکم خدا عمل کردن؛ پیمان خداوند و وفا به عهد خدا و رسول خدا را بین خود و ستم به آنها حائل و پرده قرار دادن. در همین جهت، تربیت شهروندی منوط به احترام به اقلیت‌های دینی و مذهبی است و نظام تربیتی با آگاهی‌بخشی به حقوق اقلیت‌ها، به امنیت اجتماعی آنان یاری رساند.
دولت و اقتصاد	کسب مال از راه حلال و به‌حلال مصرف کردن و از آن استفاده صحیح کردن؛ آن را وسیله و سبب تقرب به خداوند قرار دادن و آن را عزیزتر از جان حساب نکردن؛ استفاده از آن برای ترقیات مادی و معنوی. نظام تربیتی با تبیین اقتصاد اسلامی و دوری از ربا، احتکار، کم‌فروشی و مانند آن حقوق شهروندان را ارج نهد و شهروندان نیز به فعالیت‌های اقتصادی حساس باشند.

مؤلفه‌ها و مصادیق شهروند تراز جامعه اسلامی در حیطة انگیزشی - عاطفی

حیطة انگیزشی - عاطفی شامل احترام به دیگران، تساهل و تسامح، اعتقاد به برابری، احترام به قانون و دفاع از میهن، اعتقاد به آزادی افراد، حقوق شهروندان برای ابراز عقاید، تمایل به شرکت در مسائل جاری، احترام به دولت و سنت ملی بدون احساس قوم‌مداری، احترام به تنوع و علاقه‌مندی

به پیگیری مسائل اجتماعی - سیاسی و فرهنگی در سطوح ملی و بین‌المللی است (شارع‌پور، ۱۳۸۴، ص ۱۸۶). تورنی (۲۰۰۳) معتقد است وجوه مشترکی که تربیت شهروندی در جامعه را تشکیل می‌دهد، شامل هدف‌ها، عقاید، آرزوها و دانستی‌های مشترک است که برای دستیابی به آنها باید گرایش‌های عقلی و عاطفی معینی در آن جامعه برقرار کرد و در افراد انگیزه‌ای به وجود آورد تا در جهت رفع توقعات و حوایج خود دست به کنش بزنند (به نقل از: محمدی و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۹۵). در جدول ۲ مؤلفه‌های تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در حیطه انگیزشی - عاطفی ارائه شده است:

جدول ۲: مؤلفه‌ها و مصادیق تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در حیطه انگیزشی - عاطفی

مؤلفه‌ها	مصادیق تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی
احترام به عقاید دیگران و خضوع در برابر مردم	مخلصانه نصیحت کردن حاکم؛ پرهیز از معارضه و معانده با حاکم؛ قبول بذل و بخشش او، اگر قبول آن ضرری به دین شخص وارد نمی‌کند. بلکه برای امور دینی آن شخص مورد استفاده قرار گیرد؛ پذیرفتن بخشش حاکم بدون تکبر و با جبین گشاده و تواضع؛ تعظیم و تکریم و احترام معلم؛ بزرگ شمردن محضر و مجلس معلم؛ گوش فرادادن به گفتار او در حال درس به نحو احسن؛ یا پیشانی باز از گفتار و درسش استقبال کردن؛ آماده کردن ذهن در حال درس و شنیدن سخنان معلم و دقت داشتن. در همین جهت، نظام تعلیم و تربیت با ارزش‌بخشی به جایگاه علم و عالم و همچنین پرورش فضایل اخلاقی مانند تواضع و فروتنی و احترام به عالم، شهروندان را به سمت فضایل اخلاقی سوق دهد.
احترام به ارزش‌ها و سنت	قدرشناسی از شوق و عشق مادر به تو و حمایت و مواظبت‌های او؛ قدرشناسی از مادر به خاطر تحمل رنج و درد و غم و گرفتاری دوران بارداری؛ شکرگزاری از مادر به اندازه‌ای که برای تو زحمت کشیده است (نمی‌توانی از او قدردانی کنی، مگر به عنایت و توفیق خداوند متعال)؛ همچنین قدرشناسی از پدر به خاطر اینکه او اصل و ریشه توست و تو فرع و شاخه اویی؛ ستایش و تشکر از خداوند به خاطر این نعمت بزرگ. درباره حق فرزند بر والدین: خوب پرورش دادن او و راهنمایی کردن وی به راه پروردگارش؛ یاری رساندن به او در اطاعت از خداوند. برای تحقق این مؤلفه نظام تربیتی با معرفی ارزش‌ها و الگوپردازی از سیره ائمه اطهار (علیهم السلام) به ارزش‌های جامعه اسلامی در رشد شخصیت انسان تأکید کند تا شهروندانی ارزش‌مدار تربیت شوند.
عدالت و برابری افراد	در خصوص حق شریک: در غیابش کفایتش کردن و در حضورش خود را با او مساوی حساب کردن؛ هیچ‌وقت بدون تصمیم او تصمیم نگرفتن و به نظر خود بدون مشورت با او عمل نکردن؛ حافظ مالش بودن و از خیانت به او در امور بزرگ و کوچک پرهیز کردن. در خصوص حق فرزندان بر والدین: حُسن رابطه میان خود و او؛ سرپرستی خوب از او؛ تکریم و احترام فرزند؛ مساوات میان همه فرزندان.
آزادی افراد در بیان عقاید	در خصوص حق هم‌نشین: با کمال خوش‌رویی پذیرای او شدن و با تواضع و طیب خاطر از او استقبال کردن و اجازه سخن گفتن به او دادن؛ از نگاه‌های متکبرانه و تحقیرآمیز که با گوشه چشم است، پرهیز کردن و همچنین بدون اجازه او (در صورتی که او بر تو وارد شده است) حق ترک مجالست او را نداشتن. نظام تعلیم و تربیت باید افراد را انسان‌هایی حق‌طلب و آزادی‌خواه بار بیاورد. متربیان در محیط مدرسه و روش‌های گروهی ابراز عقاید، آزادی بیان، رعایت حق دیگران و مانند آن را یاد می‌گیرند.

<p>اگر در دعویات برحق و صادقی، با او به‌خوبی و مهربانی سخن گفتن (تا راهی برای حل و فصل دعوی و خصومت پیدا شود)؛ حجت و برهان را با رفق و مدارا برای او بازگو کردن و در صورت نیاز مدعی برای فکر کردن، به او مهلت دادن؛ با بیانی واضح او را متوجه حق خودت کردن؛ از قیل و قال و جار و جنجال پرهیز کردن (برای آنکه سبب بی‌ارزش شدن حجت و برهانت شده، اجر و پاداش تو را ضایع می‌کند)؛ در نظام تعلیم و تربیت، متریبان باید مهارت‌های مدارا کردن با یکدیگر و نحوه حل و فصل خصومت‌ها را با استدلال یاد بگیرند.</p>	<p>تسامح و تساهل</p>
<p>در خصوص حقوق عموم مسلمانان: در دل به آنان کدورتی نداشتن؛ برای اصلاح و ایجاد الفت بین خطاکارانشان و خود با مهربانی و لطف کوشیدن؛ از نیکوکاران آنها شکر و سپاس خود را دریغ نوزیدن؛ برای همه مسلمانان دعا کردن و به یاری آنها شتافتن و همه را در مرثیاتی که دارند، مورد عنایت و تکریم قرار دادن. نظام تعلیم و تربیت در جامعه مردم‌سالار دینی باید متریبان را به وظایفشان در شرکت در انتخابات، راهپیمایی‌ها و مانند آن آگاه کند تا شهروندانی مسئول بار بیابند.</p>	<p>حق شرکت در مسائل جاری جامعه</p>
<p>انسان جانشین خداوند در زمین است. او فرمانروای مطلق بر زمین و طبیعت نیست، بلکه بخشی از مسئولیت این جانشین را متوجه عالم آفریده خداوند می‌داند و سنت و مابعدالطبیعه در راه ایجاد حس مسئولیت‌پذیری شهروندان در قبال طبیعت اساسی است. برای تحقق این مؤلفه، نظام تربیتی با فرهنگ‌سازی و روشنگری در مورد حقوق محیط زیست و حیوانات، متریبان را در قبال آنها مسئول بدانند.</p>	<p>محیط زیست</p>

مؤلفه‌ها و مصادیق شهروند تراز جامعه اسلامی در حیطه عملی - رفتاری

حیطه عملی - رفتاری شامل اطاعت از قانون، پرداخت مالیات، مشارکت، استفاده از تفکر منطقی و انتقادی در حل مسائل، برخورداری از تحمل و سعه صدر، پیگیری اخبار و اطلاعات از منابع گوناگون است (شارع‌پور، ۱۳۸۴، ص ۱۸۹). در این حیطه از تربیت شهروندی، به توسعه توانمندی‌ها و مهارت‌های عملی و اجتماعی شهروند توجه می‌شود و شهروند در جریان فعالیت‌های یاددهی و یادگیری پرورش می‌یابد و با تدارک فرصت‌های مشارکت و تعامل سازنده در فرایند فعالیت رشد و پرورش می‌یابد. آنچه در تربیت شهروندی این بخش از پژوهش مد نظر است، مربوط به نوع مسئولیت‌ها و حقوق شهروندان در زمینه توانمندی‌ها و مهارت‌های شهروندی است (تورنی و همکاران، ۲۰۰۳، ص ۱۰۲). در جدول ۳ مؤلفه‌های تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در حیطه عملی - رفتاری ارائه شده است:

جدول ۳: مؤلفه‌ها و مصادیق تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) در حیطه عملی - رفتاری

مؤلفه	مصادیق تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی
<p>قانون‌پذیری</p> <p>«ان‌گاه حقوقی را که غیر تو بر تو دارد و خداوند آن حقوق و رعایت آن را بر تو واجب کرده است. پس واجب‌ترین آن، حق پیشوایان، بعد حقوق زبردستان و بعد حقوق نزدیکان می‌باشد». نظام تعلیم و تربیت با نهادینه کردن قانون در کتب درسی و ارزش‌گذاری برای قانون باید روح قانون‌پذیری را در شهروندان تقویت کند.</p>	
<p>مسئولیت‌پذیری</p> <p>مسئولیت‌پذیری در قبال اعضا و جوارح: دور نگاه داشتن زبان از فحشا و منکرات؛ عادت دادن زبان به گفتن کلمات نیک؛ رعایت ادب و خوب سخن گفتن؛ پرهیز از زیاد گفتن و منع زبان از بیخود چرخیدن در دهان؛ تفکر قبل از سخن گفتن؛ شنیدن مطالب خوب و مفیدی که در قلب فرد خیری ایجاد کند یا سبب کسب خلق نیکی شود (زیرا گوش دروازه سخن به سوی قلب و موجب انتقال انواع و اقسام معانی به قلب است). بر همین اساس کارکرد نظام تعلیم و تربیت، تربیت شهروندان فعال، خلاق و مسئولیت‌پذیر برای به عهده گرفتن نقش‌های شهروندی در جامعه شهروندی در سطح محلی، ملی و جهانی است.</p>	

<p>در مشورت دادن کوتاهی نکردن و راه صحیح و درست را از فرد مورد مشورت پنهان نکردن؛ تقویت روحیه مشارکتی در نظام و تعلیم و تربیت با روش‌های بحث گروهی، حل مسئله و اهمیت شرکت در امور جامعه، شهروندانی مشارکت طلب را پرورش دهد.</p>	<p>مشارکت در امور جامعه</p>
<p>در خصوص حق مدعی‌علیه: حجت و برهان را با رفق و مدارا برای او بازگو کردن و در صورت نیاز او به فکر کردن، به او مهلت دادن؛ با بیانی واضح او را متوجه حق خودت کردن؛ از قیل و قال و جاروجنجال پرهیز کردن (برای آنکه سبب بی‌ارزش شدن حجت و برهانت شده، اجر و پاداش تو را ضایع می‌کند). نظام تعلیم و تربیت با تقویت مهارت‌های تفکر انتقادی و منطقی باید متریبان را به سمت فکر کردن سوق دهد تا در آینده شهروندانی متفکر بار بیابند.</p>	<p>تفکر منطقی و انتقادپذیری</p>
<p>با رعیت رحیم و مهربان بودن و برای محافظت از جان و مال و ناموس رعیت و حمایت از آنان لحظه‌ای غافل نبودن؛ برای آسایش و آرامش آنها تلاش کردن و با حلم و بردباری با ایشان برخورد کردن. امام سجاد (علیه السلام) همچنین در خصوص رعایت حق کسی که به او مکفاتی رفته است، می‌گوید: «اگر خواستید مجازات شود، به مقداری که تعدی نموده، کیفر نمایید؛ زیرا خداوند می‌فرماید: و هر گاه خواستید کسی را مکافات کنید، نظیر آنچه مکافات دیده‌اید، مکافات دهید و اگر شکیبایی کنید، این کار برای شکیبایان بهتر است». نظام تعلیم و تربیت با رشد مهارت‌های زندگی مانند صبر و حوصله و آرامش، متریبان را شهروندانی بردبار و برخوردار از فضایل اخلاقی پرورش دهد.</p>	<p>تحمل و سعه صدر</p>

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، به تحلیل رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) اقدام کردیم و ضمن تبیین حقوق (حقوق و تکالیف) در سه بعد «حق الله»، «حق النفس» و «حق الناس»، با توجه به ابعاد سه‌گانه شناختی، عاطفی و رفتاری الگوی نظری تربیت شهروندی تورنی و همکاران (۲۰۰۳) و نیز با توجه به مبانی پژوهشی کیشانی فراهانی و همکاران (۱۳۹۲)، الگوی تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی را بر اساس رهیافت‌های رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) ارائه کردیم. نیز برای هر یک از ابعاد سه‌گانه الگوی ارائه‌شده، مؤلفه‌هایی تبیین کردیم. در حیطه شناختی، مؤلفه‌های شناخت قانون اساسی، خدامحوری، رعایت حقوق بشر، امنیت اجتماعی، دولت و اقتصاد، در حیطه عاطفی مؤلفه‌های احترام به عقاید دیگران، احترام به ارزش‌ها، عدالت و برابری، آزادی در بیان عقیده، تسامح و تساهل، حق شرکت در مسائل جاری جامعه و محیط زیست و در نهایت در حیطه رفتاری مؤلفه‌های قانون‌پذیری، مسئولیت‌پذیری، مشارکت اجتماعی، تفکر منطقی و سعه‌صدر را تبیین کردیم که با پژوهش‌های پورطهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) و محمدی و همکاران (۱۳۹۶) همخوانی دارد.

رهیافت رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی این است که آموزش شهروندی نباید صرفاً دربرگیرنده حقوق و نفع فردی باشد، بلکه باید در جستجوی تکالیف فردی یا همان حقوق دیگران نیز باشد. در واقع برای آنکه بتوانیم شهروندانی در تراز جامعه اسلامی تربیت کنیم، باید مفهوم شهروندی را مفهومی چندگانه انگاریم و در کنار تأکید بر بعد حقوق شهروندی فرد، بر بعد حقوق شهروندی دیگران یا همان تکالیف شهروندی فرد نیز تأکید کنیم و

برخورداری از آن را حق قانونی یک جامعه مردمسالار اسلامی بدانیم. لذا رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) به گونه‌ای است که مفهوم حقوق را به صورت درهم‌تنیده‌ای از حقوق و تکالیف معرفی می‌کند. به عبارت دیگر حقوق را مفهومی چندوجهی معرفی می‌کند که رعایت آن از طرف خود شخص عبارت است از تکالیف فرد و حقوق دیگران و رعایت آن از طرف دیگران عبارت است از تکالیف دیگران و حقوق فرد. بنابراین برای تحقق شهروند تراز جامعه اسلامی، نظام تعلیم و تربیت باید شهروندانی تربیت کند که ضمن برخواری از حقوق فردی و حقوق اجتماعی خود، در قبال دیگر شهروندان نیز احساس مسئولیت کنند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. امام سجاد (علیه السلام)، رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام) (۱۳۸۶)، ترجمه و شرح علی محمد حیدری نراقی، قم: انتشارات مهدی نراقی.
۴. باقری، خسرو (۱۳۷۹)، «امکان و فرایند تربیت مدنی در ایران»، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، س ۵، ش ۱، ص ۱۲۰-۱۳۹.
۵. پورطهماسبی، سیاوش؛ تاجور، آذر (۱۳۹۰)، «حقوق و تربیت شهروندی در نهج البلاغه»، پژوهش‌نامه علوی، س ۲، ش ۲، ص ۱-۲۳.
۶. تهرانی دوست، فاطمه (۱۳۸۳)، حقوق بشر در نهج البلاغه، تهران: منیر.
۷. حیدری، محمدحسین؛ نصرتی هشی، کمال؛ نریمانی، محمد (۱۳۹۲)، «اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام»، مجله مهندسی فرهنگی، س ۸، ش ۷۶، ص ۲۴-۴۹.
۸. شارع‌پور، محمود (۱۳۸۴)، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران: سمت.
۹. علم‌الهدی، جمیله (۱۳۷۹)، «چشم‌اندازی به تربیت مدنی از دیدگاه اسلام»، مجموعه مقالات تربیت اسلامی، تهران: عابد.
۱۰. علی‌جان‌زاده، آمنه (۱۳۹۱)، «سیری در رساله حقوق امام سجاد (علیه السلام): سلسله‌گفتارهای آیت‌الله سیدمحمد یثربی (۳ جلد)»، مجله کتاب ماه دین، ش ۱۸۰، ص ۷۰-۷۵.
۱۱. کومبز، جرالدر آر.؛ دنیلز، لوروی بی. (۱۳۸۷)، «پژوهش فلسفی: تحلیل مفهومی»، ترجمه خسرو باقری و محمود مهرمحمدی، مجموعه مقالات روش‌شناسی مطالعات برنامه‌درسی، تهران: سمت.
۱۲. محمدی، حسین؛ مزیدی، محمد؛ بهشتی، سعید (۱۳۹۶)، «تحلیل مفهومی مراحل و ابعاد تربیت شهروندی»، فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، س ۸، ش ۴، ص ۸۳-۱۰۶.
۱۳. کیشانی فراهانی، عزت‌الله؛ فرمهینی فراهانی، محسن؛ رهنما، اکبر (۱۳۹۲)، «مؤلفه‌های اساسی تربیت شهروندی اسلامی - ایرانی»، فصلنامه مطالعات ملی، س ۱۴، ش ۴، ص ۵۱-۷۴.

۱۴. محسنی، رضا علی (۱۳۸۹)، «ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی: راه‌کارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی»، فصلنامه مطالعات سیاسی، س ۳، ش ۱۰، ص ۱۱۷-۱۴۴.
۱۵. نصیرزاده، قاسم (۱۳۹۰)، سیری در رساله حقوق امام سجاد علیه السلام: سلسله‌گفتارهای آیت‌الله سید محمد یثربی (جلد اول)، قم: انتشارات علامه بهبهانی.
16. Tan, C. (2007), "Islam and citizenship education in Singapore: Challenges and Implications, Education, Citizenship and Social Justice", Vol 2, No, 1, pp 23-39. DRAFT.
17. Torney-purta, J., Lehmann, R. Oswald, H., & Schulz, W. (2003), Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen, Executive summary, College park, MD: International Education Association, University of Maryland.
18. Turner, B. S. (2006), "Global Sociology and the Nature of Rights", *Societies Without Borders* 1 (1): 1-52.